

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2019.03.003>

УДК 821.161.2.09 Котляревський

М.І. Степаненко, І.Г. Павлова, С.О. Педченко
Полтавський національний педагогічний університет
імені В.Г. Короленка

МОВНА ОСОБИСТІТЬ ІВАНА КОТЛЯРЕВСЬКОГО: ВІД РИМАЧА-ПОЧАТКІВЦЯ ДО ЗАЧИНАТЕЛЯ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Се Котляревський, батько наш Іван, —
Той сам, що перший українське слово,
Народне, чисте, ясне, як сльоза,
У люди вивів, світу показав...
...з великого пожару України найбільшу
спас народну святість — слово...

Іван ФРАНКО

У статті розглянуто проблему мовної особистості з екстраполяванням на постать Івана Котляревського. З'ясовано, зокрема, питання закономірності розвитку мови через конкретного носія — мовну особистість зі спектром мовних потенцій як виклику відповідної доби. Наголошено, що українська мовна особистість за своєю генетичною природою є явищем специфічним та унікальним через те, що вона впродовж століть формувалася в середовищі перманентних обмежень, заборон, несприйняття. Представлено соціолінгвальний портрет підмосковської України часів «Енеїди», вирізнено його іманентні характеристики, передусім так звану мовну поліфонію, або варіантність (слов'янська мова, російська мова, староукраїнська мова, народна українська мова), подано докладну інформацію про мову XVIII століття, насамперед той її часовий фрагмент, коли на широку духовно-мистецьку дорогу виходив автор «Енеїди», «Наталки Полтавки», «Москаля-чарівника». Доведено, що Іван Котляревський є елітарною мовною особистістю, лінгвокреативна індивідуальність якої прагматично спроектована на живомовну народну стихію в її лексико-семантичному, фразеологічному й стилістичному багатогранні. Особливу увагу звернено на фольклоризм та етнографізм лінгвального наповнення художнього дискурсу митця, еволюцію його лінгвістичного інструментарію, що згодом став базовим ресурсом формування української літературної мови. Різновекторно схарактеризовано феномен елітарного мовомислення Івана Котляревського, яке ґрунтується на колективній лінгвотворчості українського народу.

Ключові слова: Іван Котляревський, елітарна мовна особистість, лінгвоперсона, лінгвокреативність, лінгвістичний інструментарій, народнорозмовна мова.

© М.І. СТЕПАНЕНКО, І.Г. ПАВЛОВА, С.О. ПЕДЧЕНКО, 2019

Сучасний комунікативно розхристаний світ, концентрований інформаційно й технологічно, робить надпотужні спроби стерти міждержавні кордони, нівелювати культурну окремішність, етнічну й мовну унікальність, релігійну та освітню виразність. Натомість процеси самоствердження націй употужнюються, а людина у вирі й під натиском цивілізаційних тектонічних змін у бік глобалізації постає чи не найвиразнішим, а напевно єдиним природним носієм-хранителем духовної спадщини. Схожих перетворень зазнає й сучасна гуманітарна наукова парадигма, з-поміж інших і лінгвістичний її складник, що модернізує дослідницьке програмне забезпечення, аби у світовому павутинні не загубилася «нитка Аріадни», яка незмінно веде до самої «Аріадни» — мовця, що творить, зберігає й розвиває унікальну семіотичну систему, гетерогенну за суттю й гомогенну за національним маркуванням. Тому постання таких наукових дисциплін, як прагмалінгвістика, етнолінгвістика, психолінгвістика, комунікативна лінгвістика, лінгвістична когнітологія, лінгвокультурологія, лінгвоперсонологія тощо, видається закономірним процесом переорієнтування дослідницьких пошуків у бік з'ясування природи й закономірностей розвитку мови через конкретного носія — мовну особистість зі спектром мовних спроможностей, засіяних у часопросторі відповідної доби, її мовної свідомості як підґрунтя когнітивного змісту мовлення й дискурсивної діяльності. Мовна особистість як сильний, посередній чи слабкий репрезентант відповідного рівня мовнокомунікативної компетентності того чи того різновиду мовленнєвої культури й поведінки — елітарного, середньолітературного, літературно-розмовного, фамільярно-розмовного, просторічного, професійно-обмеженого — завжди національно орієнтована і є частиною колективної мовної особистості, оприявнює її, формує й кодує. Українська мовна особистість — явище специфічне й унікальне, позаяк упродовж століть вона витворювалася й нині гартується в середовищі постійних обмежень, заборон, неприйняття. Та вона завжди вияскравлена, бо попри шалені зовнішні і внутрішні утиски все ж уможливорює збереження національної ідентичності від того щасливого часу, коли вкраїнським словом заспівав І. Котляревський і засвітив незгасний вогник для нащадків. Бог благословив зневажену Україну XVIII ст. генієм Котляревського, щоб давня цивілізація аріїв, земля-праматір Європи не пішла в небуття, відродивши й укарбувавши себе в історію живим словом — основним чинником новітньої моделі я-нації. «І час нам зрозуміти, — слушно зауважує наш сучасник М. Дочинець, — що ми нація, яка тримається (вижила) не стільки на території, історії, вірі, звичаєвості, ментальності, скільки на мові. І тільки так збережемося: “батьки — слово — історія — діти — слово”» [7: 208].

Про І. Котляревського і його мовно-літературну творчість написано багато. Та, мабуть, у тому й загадка непересічності зачинателя нової української літературної мови та нової української літератури, що кожне покоління науковців знаходить у його творчому доробкові досі не вивчені грані, які виблискують у новочасному світі.

Моральне, лінгвальне, культурне, соціальне, педагогічне, релігійне, державницьке, громадянське, націєорієнтоване насіння сильної елітарної мовної особистості «батька Енея й Наталки», покладене в благодатний український чорнозем його єства, закілчилося настільки повносило, заклавши міцні підвалини мовних спроможностей письменця, що недоброзичливцям годі спинити живу стихію етносу, майстерно вербалізовану Котляревським із допомогою тих засобів, які вже були частиною його мовної свідомості й насправді давно чекали на оприлюднення й визнання, як відображення мовної картини України справжньої, щоб **світ** почув, що вона є, щоб **імперія** усвідомила, що вільного в кайдани рабські не закувати, щоб **Україна** дослухалася до себе, прокинулася й висміяла свою меншовартість. Три небозводи давали енергію тому ґрунту, піднімаючи пагони геніальності письменника, режисера, педагога, військовика-офіцера, члена масонської ложі щоразу на новий, вищий, рівень осягнення ним світо- й мовопростору, три найвагоміші чинники підживлювали майбутній феномен Котляревського, формували його мовну особистість і сприяли вкоріненню її в українську ментальну сутність — **народ і його мова, Бог і освітнє зростання, чиновницька й військова діяльність**. Щодо першого чинника, то його вплив можна окреслити як повсякчасний і всеохопний, такий, що пронизував усі останні, поєднуючи різнорівневі елементи, які діяли по-інакшому й виявлялися неоднаково на життєвих відтинках автора «Енеїди». Багата природа полтавського краю, дух козацтва й волі, народні звичаї, пісні, а над усім цим жива мова — свіжа та соковита. Мати, що мала козацьке коріння, і батько, дворянин за соціальним станом, який справно виконував чиновницькі обов'язки, виховали повагу до родини — одного з важливих стрижнів українського національного характеру, і відповідальність перед державою, які згодом виявляться в засадничих постулатах для українця-сина й українця-патріота, визначених «моральним компасом» Котляревського, що ним він користувався в різних сферах і на різних посадах. (Бо під «національний компас нам завжди підкладали сокиру» [Л. Костенко], аби збити зі шляху й, дезорієнтувавши, завдати нищівного удару). Вони окреслено експліковані в актуалізованих і прихованих змістових тонах «Енеїди»: *Де общее добро в упадку, / Забудь отця, забудь і матку, / Лети повинність ісправлять*.

Мовна свідомість Котляревського формувалася в непростих і важкопрогнозованих історичних, політичних, релігійних та лінгвальних умовах, позаяк мовна ситуація аналізованого періоду, засвідчуючи в той чи той спосіб свою причиново-наслідкову природу, складалася так, що ціннісна проблема вибору поставала перед кожним, хто усвідомлював його значущість і свою відповідальність перед прийдешнім. Жоден митець не проростав на не вдобреному попередниками ґрунті (хіба лишень Син Божий сам готував твердь, підживлював її й засівав любов'ю для послідовників) — усі по-своєму відсвічують так або так, принаймні на початках, духовних предтеч, чим потверджують неперервність і тяглість світового та національного літературного процесу й традиції в ньому І. Котляревський

не виняток, він «находить готовий матеріал до творчості своєї, він уміє брати повними жменями з того, що предтечі, що попередні нагромадили, зібрали...» [9: 274]. В українському літературно-художньому просторі народне слово ще до того, як на весь світ розсміялося в «Енеїді», розпросторившись у друкованій формі (а «друковані мови заклали підгрунття національної свідомості», ставали «ембріоном національно уявленої спільноти» [3: 65]), поволі, хай і у творах низького стилю, хай і неголосно, і невпевнено, часом іронічно чи сатирично-гумористично говорило, співало, побожно колядувало, закладаючи на віки міцний підмурівок Храму Українського Слова, у якому І. Котляревський відслужив першу полтавську Службу, а Т. Шевченко відправив середньонадніпрянську Літургію.

Соціолінгвальний портрет підмосковської України часів «Енеїди» виглядав вельми непривабливо — мовна поліфонія на тлі політичного, а й почасти релігійного свавілля: слов'яноруська мова (церковнослов'янська мова з російською вимовою — здебільшого для церковних потреб), російська літературна мова (для світського вжитку), староукраїнська літературна й народна українська мови. Який шлях обрати Котляревському — малоросійському чиновникові з релігійною освітою й художнім хистом, виформуваними в російському політичному просторі та українському ментальному обширі. Багатовікова історія нашої держави неодноразово засвідчувала, що поневоленню України в усі часи передувало вигнання мови з церкви й державної сфери. Із цього починала Польща, спричинивши стан «клінічної смерті» православної України, прагнучи знищити будь-який натяк на українськість, цим продовжувала Московія, та вже жорсткішими засобами, щоб таки остаточно «умертвити» непокірну. Слов'яноруська, чи слов'яноукраїнська, мова головно як мова використовувана в релігійно-церковній сфері, очищена від давніх особливостей й утверджена «Грамматикою» М. Смотрицького задля захисту від польських політично-релігійних утисків і впровадження в освітніх установах латини, культивована в Києво-Могилянській академії та інших навчальних закладах, ще від часів Київської Русі мала українську вимову та була поєднанням церковнослов'янської мови з українськими словами й формами. На час духовного становлення зачинателя нової української літературної мови вона вже зазнала вандального хірургічного втручання скальпелем 1720, 1721, 1726, 1766, 1769, 1775, 1784 рр., перетворилася на ту слов'яноруську мову, яка аж до проголошення незалежності змушена була ховати рубці під чужим російськовимовним убранням. Доля староукраїнської літературної мови, або книжної, чи простої української, що поєднувала елементи церковнослов'янської й давньоруської мов на народній основі з живомовними рисами, а також латинізмами, богемізмами, полонізмами, германізмами, мадяризмами й обслуговувала юридичну сферу, конфесійну, художню та полемічну літературу, така ж трагічна, бо вже 1729 р. її витіснили з державного документообігу через переписування постанов і розпоряджень російською мовою, а 1740 р. царський указ вимагав запро-

вадження останньої в діловодстві Гетьманщини. Отож маємо парадоксальну закономірність: староукраїнська мова зникла з друкованого тексту, а побутувала лише в рукописних українських творах — колядках, різдвяних віршах, діаріушах, господарських, лікарських довідниках тощо. За твердженням В. Русанівського, «слов'яноруська мова і мова Г. Сковороди витісняли з ужитку вже освячену двома століттями староукраїнську літературну мову. Таким чином, обидві літературні мови об'єктивно відігравали деструктивну роль» [14: 131]. Науковці по-різному оцінюють вибір І. Котляревським мови знакових творів — «Енеїди», «Наталки Полтавки» й «Москаля-чарівника», докоряючи в тому, що не розгледів потенціалу староукраїнської мови, аби підсвіжити її сутнісними живомовними вкрапленнями й саме так сприяти неперервності мовно-культурної традиції. «Раптовий перехід до народної мови, — на переконання І. Лисяка-Рудницького, — означав розрив з великою культурною традицією, добровільне зречення багатой спадщини нашого бароко» [11: 63]. Можемо погодитися з тим, що наша мовно-історична традиція стосовно староукраїнської (руської) мови, витісненої російською й слов'яноруською, як і правописна із запровадженням гражданки в 1708 р., таки була перервана через імперську мовну політику. І. Котляревський у той час, посідаючи важливе місце в соціальній стратифікації, навряд чи зміг би вчинити по-іншому. На цьому тлі безпідставними видаються й закиди Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша, Т. Шевченка, Д. Чижевського на адресу І. Котляревського щодо сміховинної форми представлення українського менталітету, і докори багатьох дослідників стосовно листування російською мовою, послуговування нею для написання «Оди Сафо», у ремарках драматичних творів. «Не Котляревський відкинув староукраїнську літературну мову — на час його травестування «Енеїди» (починаючи від 1790-х рр.) вона вже практично зникла, точніше, була усунута з активного вжитку в підросійській Україні. Він застав лише уламки тої книжної (писемної) мови, з яких і насміхався в комічній опері «Наталка Полтавка», відтворюючи канцелярський жаргон возного», — висновує Є. Нахлік [12: 21]. Народна мова, якою заговорила Україна зі світом, стала на той час єдиним для Котляревського засобом зреалізувати свої мистецькі спромоги, бо вони виформувалися в тому життєдайному оточенні та продовжували наснажуватися в ньому, і показати, що на попелищі української історії зарушилися потужні пагони її нової будучини. Зрозуміло, що в таких умовах ще зарано було говорити про пересадження їх у нормативний ґрунт, принаймні в «Енеїді», хоч мовно-нормувальне еволюціонування Котляревського, і на цьому варто по-особливого наголосити, від «Енеїди» до «Наталки Полтавки» й «Москаля-чарівника» вже виявляло себе на повну силу, що засвідчує високий рівень мовного чуття письменника та свідоме стилістичне використання в цих творах і слов'яноруської, і староукраїнської, і російської мов.

Мовне тло окресленої доби вможливило гартування й поступове виокремлення мовної особистості І. Котляревського завдяки зміцненню його

мовної свідомості, що стала потужним рушієм свідомості етнічної, тобто свідомості того народу, який він воскресив на історичній мапі. «Мовна свідомість, — переконує В. Німчук, — моделює етнічну й навпаки — етнічне самоусвідомлення зумовлює самоусвідомлення своєї мови як окремої. Тому можна твердити, що конкретна етнічна мова, мова певного народу має такий же вік, як його етнічна самосвідомість» [13: 4]. Етнічна самосвідомість українців, що є стрижнем їхньої внутрішньої єдності, вирізняється дієвістю й результативністю завдяки духовному ядру, життєспроможність якого, крім мови, освячена Божественним началом. Воно супроводжувало І. Котляревського від перших днів у родині, зосібна й від діда, диякона Свято-Успенської Церкви, від перших освітніх кроків у парафіяльній школі, де він виявляв здібності в навчанні, бо був охочим до читання. Пізніше дидактичні вершини в Катеринославській слов'янській семінарії, незважаючи на нестерпні схоластичні методи виховання, крім догматів Божого вчення, розкрили перед хлопцем Божий світ. Саме в семінарії майбутній батько нової української мови й нової української літератури мав змогу розвивати здібності завдяки вивченню французької, латинської, російської мов і літератур, філософії, риторики, поезики. Мовна картина світу Котляревського повсякчас збагачувалася й увиразнювалася новими мазками та кольорами з оригінальних і перекладених творів зарубіжних авторів Овідія, Горація, Вергілія. І. Котляревський виявляв неабиякий хист до римування, чому сприяло і власне вправлення у віршуванні й перекладацтві з європейських мов творів класичної літератури. Вергілієва «Енеїда» як обов'язковий твір у навчальних програмах Російської імперії з огляду на оспівування в ній військової доблесті стала важливим світоглядним етапом і початком великого шляху України до самої себе через талант і етномаркований феномен Котляревського.

Загальнохристиянські проблеми добра і зла, життя і смерті, любови й ненависти, вірності й зради, священного обов'язку перед державою та її народом, який, поволі піднімаючись із колін, розправляє плечі національної гідності й самоствердження, так виразно представлені в усіх творах І. Котляревського, оприявнюють ті цінності, які й для Котляревського-письменника, і для Котляревського-вихователя, і для Котляревського-чиновника, і для Котляревського-офіцера є мірилом вчинків і, зрештою, усього життя. Тому й кожен рядок геніального тексту «Енеїди» є винятково актуальним з огляду на перипетії, які наскрізно пронизували українську історію в різні її періоди. Соціальну значущість мають вони й у наш час, як, до прикладу, такий фрагмент поеми: *Були златі дні Астреї, / І славний був тогді народ; / Міняйлів брали в казначеї, / А фіглярі писали щот, / К роздачі порції — обтекар; / Картьожник — хлібний добрий пекар, / Гевальдигером — був шинькар, / Возжатими — сліпці, каліки, / Ораторами — недоріки, / Шпигоном — з церкви паламар. / Всього не можна описати, / В Латії що тогді було, / Уже зволялося читати, / Що в голові у них гуло. / К війні хватались, поспішались, / І сами о світі не знали, / І все робили назворот: / Що стрійть треба, те ламали, / Що треба кинуть, те*

ховали, / Що класть в кишеню, клали в рот. Однак те, «що багатьом здавалося кінцем, завершенням, дорогою, але безвідносно до сучасності, пам'яттю про колишні звичаги й велич, — виявилось початком і провістям» [1]: *Енею годі вже журитись, / Од його має розплодитись / Великий і завзятий рід; / Всім світом буде управляти, / По всіх усюдах воювати, / Підверне всіх собі під спід. / І Римській поставить стіни, / В них буде жити, як в раю; / Великі зробить переміни / Во всім оточенім там краю; / Там буде жити та поживати, / Покиль не будуть ціловати / Ноги чиєсь постола...*

Ще раз наголосимо, що І. Котляревський належить до знакових постатей в історії української мови, до лінгвокреативних елітарних мовних особистостей, прецедентність художнього доробку яких заклала основи сучасної мовної біографії України. Під травестійно-бурлескною маскою «Енеїди» автор приховав лінгвокультурологічний скарб — націєтвірну концептосферу, репрезентовану когнітивно-ментальними структурами як ідентифікаторами невичерпності функційних спроможностей живої народної мови, можливості «удержання» її на «вічне врем'я» в нашому етнічному бутті й українському дискурсивному просторі.

Магістральний для «Енеїди» концепт Нація (Вітчизна, Україна, Козацька держава) хоч і має латентну номінацію (у творі не зафіксовано жодної з означених лексем), проте панорамно представлений усіма рівнями його мовної реалізації. Ідея побудови нового Риму, відновлення зруйнованої Трої-України найпотужніше експлікована лексичною царинною бурлескно-травестійного дискурсу, відчутним етнографізмом та фольклоризмом лінгвального наповнення вершинного явища української сміхової культури. Лексичний корпус «Енеїди», за спостереженнями дослідників В. Ващенко, Ф. Медведєва, П. Петрової, налічує майже сім тисяч слів, що входять до різних семантичних груп та лексико-семантичних підгруп: від назв предметів побуту, сільськогосподарських знарядь, продуктів харчування (*сорочка, корсет, очіпок, вагани, молоток, клепало, обценьки, лемішка, куліш, слив'янка, сивуха*) до одиниць на позначення суспільно-політичних понять, військових звань, абстрактних категорій (*устав, союз, власть, неволя, право, шабля, мундир, сержант, боєць, муштра, ранжир, прапор*) [5; 8].

Мовотворча індивідуальність митця виявилася й у майстерному вживанні фразем, що формують у сув'язі з іншими лексичними засобами єдину художньо-образну систему твору, усі компоненти якої, перебуваючи в жорстко регламентованих детермінантних відношеннях, взаємозумовляючи один одного, «знаходять найсприятливіші умови для вираження своїх потенційних естетичних (поетичних) функцій» [2: 62], пор.: *Постій, прескурвій, вражий сину! / Зо мною перше розплатись; / От задущу, як злу личину! / Ось ну лиш тільки завертись! / От так за хліб, за сіль ти платиш? / Ти всім, привикиши насміхатись, / Розпустиш славу по мені! / Нагріла в пазусі гадюку, / Що послі зробила муку; / Послала пуховик свині.* Слушними у зв'язку з цим є спостереження М. Алефіренка про актуалізацію на текстовому тлі «Енеїди» двох типів лексико-фразеологічної

взаємодії: 1) узуального, коли ідіоми зберігають традиційне стилістичне забарвлення, синтаксичну структуру та компонентний склад, й 2) оказіонального, базованого на індивідуально-авторських трансформаціях (алюзії, дистантному розташуванні складників, їхній заміні, еліпсуванні, контамінації тощо) [2], пор.: 1) *тягу дав; п'ятами з Трої наживав; дали нам греки прочухана; і буде бісики пускати; Еней пустив на нас ману*; і 2) *мов Каїн, затрусивсь увесь; давали в пеклі добру хльору; в три вирви вигнали відтіль; ні усом не моргнеш*. У використанні народної фразеології митець досягнув «вершин конкретності, ядерності та влучності» [19: 33]. Понад сімдесят репрезентованих у поемі значенневих гнізд фразеологічних одиниць різної природи засвідчують іманентний зв'язок її текстотвірної тканини з народнорозмовною стихією, високий рівень мовленневих компетентностей письменника як елітарної лінгвоперсони, котра, попри складні соціально-історичні умови, прагматично запроєктувала свій талант на розкриття багатства і специфіки однієї з найдавніших слов'янських мов, яка тоді «конала», уявлялася неперспективною, такою, що зникає. Індивідуалізація комунікативних стратегій і тактик І. Котляревського як непересічної мовної особистості пов'язана з потребою збереження національних скарбів у пам'яті народу, окреслення перспектив розвитку української мови, її окремішності та самобутності.

Найвищий рівень лінгвокреативності І. Котляревський виявляє у стилістичній розгалуженості мови. Письменник, жорстко диференціювавши живомовну сферу на нейтральну й марковану лексику, творчо синтезувавши їх, почасти вдається до конотованих контекстів із застосуванням регіоналізмів, вульгаризмів, варваризмів, жаргонізмів, згрубілих слів тощо, пор.: *кожух, син, ворог, порох і вижлуктити, шльоха, сучище, налигатися*. Неперевершеною в «Енеїді» є й лексична синоніміка, насамперед дієслівна, напр.: *говорити — розказувати, розмовляти, докоряти, верзти, балагурити, базікати, бурчати, бормотати, ворчати, муркотати, харамаркати, цвенькати, сипати, белькотіти, репетувати, сокотати, шокати, щebetати* та ін. Як бачимо, крім семантично нейтральних лексем, автор вільно послуговується емоційно та експресивно забарвленими одиницями, аксіологічний компонент у значенневому полі яких підпорядкований травестійно-бурлескному задумові. Захоплений красою рідної мови, поет намагається презентувати на широкий загальний її розмаїття, вправно оперуючи прагмалінгвістичними засобами свідомої лексичної чи граматичної гри на синонімічному або варіативному зрізі, напр.: *Поганий, мерзкий, скверний, бридкий / Нікчемний, ланець, кателик! / Гульвіса, капосний, прстидкий, / Негідний, злодій, єретик!; Вона без всякого обману / І щиро без обиняків / Робила грішним добру шану, / Ремнями драла, мов биків; / Кусала, гризла, бичовала, / Кришила, шкварила, щипала, / Топтала, дряпала, пекла, / Порола, корчила, пиляла, / Вертіла, рвала, шпиговала / І кров із тіла їх пила*.

Ампліфікаційне використання синонімічних ресурсів, на яке свого часу звертали увагу Ю. Шевельов, Л. Лисиченко, Є. Нахлік та інші науковці, укотре демонструє неординарність творчого генія І. Котля-

ревського, націєцентричність його світобачення, здатність до своєрідної лінгвістичної селекційності у вживанні стилістично найдоречнішого мовного варіанта. Означений ретельний відбір узуальних та контекстуальних значеннево споріднених одиниць детермінований їхньою проєкцією на заміщення (*Не так-то робиться все хутко, / Як швидко оком змігнеш; / Або як казку кажеш прудко*), уточнення (*Іди ж, та пильно приглядайся, / На всі чотири озирайся*), протиставне заперечення (*Гей ти, проклятий стариганю! / На землю з неба не зиркнеш, / Не чуєш, як тебе я ганю, / Зевес! — ні усом не моргнеш*), підсилення дії, стану чи ознаки (*А що ж, не так тепер буває / Проміж жінками і у нас? / Коли чого просити має, / То добрий одгадає час / І к чоловіку пригніздиться, / Пришулється, приголубиться / Цілує, гладить, ласкотить*), зображення тривалости або інтенсивности дії в її темпоральному вимірі (*Вулкан поміє і трудиться, / Всіх лас, б'є, пужа, яриться / К роботі пригання майстрів*) [10]. Примітною в цьому контексті є динаміка мовної майстерности І. Котляревського. Навіть побіжний компаративний аналіз «Енеїди», зіставлення видань цього твору 1798 і 1842 рр. та автографів IV і V його частин дали змогу дослідникам зробити висновки про те, що автор скрупульозно «працював над синонімікою поеми» (Є. Нахлік) [12: 301], свідомо добираючи «синоніми конкретно-образного характеру» (Ю. Шевельов) [19: 23], став «першим селекціонером сучасної української літературної мови» (Л. Лисиченко) [10: 95].

Значення художньої спадщини письменника-полтавця полягає і в тому, що він, як ніхто інший до й після нього (хіба що Шевченко), завдяки своєму окремішньо-одинокому феноменові елітарного мовомислення на тлі асимільованої до чужорідних елементів старої лінгвістичної традиції спостеріг новий етап розвитку української мови на діалектній основі і зробив досить вдалу спробу її кодифікації на різних рівнях: фонетичному, лексико-семантичному, фразеологічному, морфолого-синтаксичному. У складному механізмі цього нормування простежено багато непослідовностей, проте велика кількість запропонованих автором «Енеїди», «Наталки Полтавки» та «Москаля-чарівника» систем органічно лягла в основу пізніше викристалізованих літературних норм сучасної української мови.

Беззаперечним є той факт, що І. Котляревський як знакова лінгвоперсона в мовному бутті України не був пасивним споживачем народних скарбів, а впродовж свого творчого життя шліфував ідіостиль, на генетичному рівні відчуваючи всі тонкощі й модифікації перших паростків нової української мови. Ще раз зацентруємо на тому, що Великий Зодчий став предтечею Великого Кобзаря, утворював йому лінгвонаціональну дорогу, покликавши «до слова забуті традиції козацькі, гетьманські, самостійницькі. Привернув право літературне нашій рідній мові, став в обороні покривдженого простонароддя, розоблечив шкідливість чужої, накиненої з Москви культури усяких чиновників-достойників, усяких Зевсів та Нептунів, що знущалися над Україною» [15: 85 — 86]. Схарактеризувати еволюцію митця та його лінгвістичного інструментарію, що посвідчує

зрушення в самій мові ХІХ ст., можна, звернувши увагу на «географію» лексики драматургічного доробку письменника (п'єси «Наталка Полтавка» та «Москаль-чарівник»). Якщо в «Енеїді» риси полтавської говірки представлені розлого, то в «Наталці Полтавці» мова виходить на ширші загальнонаціональні овиди, стає засобом типізації та індивідуалізації дійових осіб, передає широку гаму людських почуттів, соціальну диференціацію тогочасного суспільства, репрезентовану через лінгвообрази вбогої селянської дівчини Наталки, відщепенця дворянської верстви Тетерваковського, сільського старости, виборного Макогоненка, «сироти без роду, без племені, без талану, без приюту» Миколи, бурлаки, заробітчанина Петра, пор.: *вернися до мого серця; глянуть очі мої на тебе і навіки закриються; серце моє за нього ручається; перенесу своє горе* [Наталка]; *одважував життя свою на всі біди; стогнав під тяжкою роботою; вірною любовію і порядочною життяню бути приміром для других* [Петро]; *удобная okazія предстала зділати предложеніє на самоті; А понеже рушники і шовкова хустка суть доказательства добровольного і непринужденного єя согласія бити мою сожительницею* [Тетерваковський]; *От такови-то наші полтавці! Коли діло піде, щоб добро зробити, то один перед другим хватаються* [Микола]. Домінантний для першого класика нової української літератури згадуваний вище макроконцепт Нація (Вітчизна, Україна, Козацька держава) репрезентований тут одним зі стрижневих його компонентів — мікроконцептом Людина, до того ж ця людина проста, козацького роду, здатна на глибокі почуття, шляхетна, наділена внутрішньою силою та аристократизмом. Стійкого національного колориту п'єсам надають численні (близько тисячі) неоднорідні за походженням, семантикою і структурою фразеологізми (пор.: *витрішки продавати, веремію підняти, гірше реп'яха причепився, проклинати долю, як горох при дорозі; одправити панахиду, спокутувати гріхи; стати перед суд, виграти любов, блаженна лож* тощо) й високохудожні зразки авторської, народної та літературної лінгвокреативності — пісні. Саме від «Наталки Полтавки» почався відлік філологічного інтерпретування народнопісенних зразків. До чеснот І. Котляревського слід уналежнити й те, що він виявив неординарність і комунікативну відповідальність мовної особистості, яка зберігає й транслює духовні надбання свого етносу, першим в українському красному письменстві «став на шлях мистецького освоєння народної лірики» [18: 158].

Якщо в драматичних творах маркерами національної ідентичності є доволі виразні елементи фольклорно-пісенної мови, то в новаторській для свого часу поемі «Енеїда» автор вибудував єдину етносистему, у яку органічно влився й продукт колективної мовотворчості талановитого та самобутнього українського народу — прислів'я, приказки, примовки, афоризми, голосіння, прокльони, порівняння, народнопісенні ремінісценції тощо, напр.: *Вертілась, як в окропі муха; Мандруй до сатани з рогами, / Нехай тобі присниться біс!; Се килим-самольот чудесний, / За Хмеля виткався царя; А се сап'янци-самоходи, Що в них ходив іще Адам; Так Сагайдачний з Дорошенком / Козацьким військом величавсь / ... Рядочком їхали гарненько, / З люльок тютюн тягли смачненько.*

Про енциклопедичний етнографізм «Енеїди» та креативність текстопородження її автора йдеться в численних наукових розвідках. Дослідники перифрастично номінували поему першою енциклопедією української етнографії (Д. Чижевський) [17: 343], етологічним жанром (Є. Нахлік) [12: 83 — 108], «обширной картиной малорусской общественности в рамках травестии и бурлеска» (М. Дашкевич) [6: 185], зауважували, що «конкретна лексика — її сильна сторона» (Ю. Шевельов) [19: 25], надзвичайно розлога репрезентативність якої не вичерпала, «одначе, ані змісту свого часу, ані багатства української народної вдачі та традиції» (І. Франко) [16: 907]. Твір пересипаний довгими переліками найменувань ігор, звичаїв, ворожінь, народних промислів, хатнього начиння й господарського реманенту, засобів пересування, предметів церковного вжитку, мір довжини, національних музичних інструментів, одягу й взуття, онімами на позначення особових імен людей, міст, сіл та ін.: *Бандура горлиці бриньчала, / Сопілка зуба затинала, / А дудка грала по балках; / Санжарівки на скрипці грала; Тут інші журавля скакали, / А хто од дудочки потів. / І в хрещика, і горю дуба, / Не раз доходило до чуба, / Як загулялися в джугута; / Вхлюста, в пари, в візка іграли / І дамки по столу совали; Знайшов з троянців ось кого: / Педька, Терешка, Шеліфона, / Панька, Охріма і Харка, / Леська, Олешка і Сізьона, / Пархома, Їська і Феська, / Стецька, Ониська, Опанаса, / Свирида, Лазаря, Тараса, / Були Денис, Остап, Овсій / І всі троянці, що втопились, / Як на човнах з ним волочилися, / Тут був Вернигора Мусій.* Художньо узагальнюючи картину світу українців на порубіжжі XVIII — XIX ст., автор свідомо вдається до ампліфікації та градації, презентуючи в межах однієї строфи не окремі елементи тієї чи тієї етологічної лексико-семантичної групи, а цілі сегменти того або того лексико-семантичного поля, «справжні сюїти на теми їжі, питва, зброї, зброї тощо» [19: 27], напр.: *Свинячу голову до хрину / І локшину на переміну, / Потім з підлевою індик; / На закуску куліш і кашу, / Лемішку, зубці, пугрю, квашу / І з маком медовий шулик; І ласощі все тільки їли, / Слатьони, коржики, стовпці, / Варенички пшеничні, білі, / Пухкі з кав'яром буханці; / Часник, рогіз, паслін, кислиці, / Козельці, терн, глід, полуниці, / Крутії яйця з сирівцем; / І дуже вкусную ясню, / Якусь німецьку, не тутешню, / А запивали все пивцем; Для сильной армії своєї / Рушниць, мушкетів, оружин / Наклали повні гамазей, / Гвинтівок, фузій без пружин, / Булдимок, флинт і яничарок, / А в особливий закамарок / Списів, пік, ратищ, гаківниць.*

В умовах української бездержавності етнографічний компонент «Енеїди» виконав роль чи не найважливішого чинника національної ідентифікації, утіливши мрії митця-новатора про самостійність і незалежність його народу й мови. Високий рівень самоусвідомлення народу як лінгвоетнічної спільноти, новий шабель його духовно-мовного розвитку засвідчують художньо оформлені творчим генієм письменника своєрідні етноформули як репрезентанти ціннісних орієнтирів нації: *Любов к отчизні де героїть, / Там сила вража не устоїть; Мужича правда єсть колюча, / А панська на всі боки гнуча; Живе хто в світі необачно, / Тому нігде не буде*

смачно, / А більш, коли і совість жметь; Пропали, як сірко в базарі! / Готовте ший до ярма!; Не розгледівши, кажуть, броду, / Не лизь прожогом перший в воду. На нашу думку, найпромовистішою засадою, яка демонструє винятковість особистости І. Котляревського, є фіксування його лінгвопрактики в лексикографічних джерелах ХІХ — ХХІ ст. Розгорнувши будь-який словник тлумачного типу, ми неодмінно знайдемо в ньому рясне покликання на «Енеїду» або «Наталку Полтавку».

Отже, І. Котляревському судилася особлива місія в історії української мови, літератури й культури загалом. Він є тією елітарною лінгвоперсоною, яка найпосутніше вплинула на процес становлення української літературної мови, повернувши його зовсім в інше русло, зорієнтоване на націєтвірні перспективи, надавши йому абсолютно нової якості. Мовна особистість Котляревського міцно й органічно вросла в українську ментальну сутність, винятково вплинула на соціолінгвальний портрет тодішньої України, докорінно змінила його: письменник не віддав перевагу чинній традиції контактування й диференціювання мов у проєкції на суспільні потреби, на політичну ситуацію, а використав невичерпний потенціал живомовної стихії в усьому його багатогранні. Ця новація стала початком, а згодом і базовим ресурсом формування української національної літературної мови на народній основі, її кодифікації на різних рівнях. І. Котляревський виявив високий зразок лінгвокреативности, розкривши багатство народної мови через її лексико-семантичну, фразеологічну, стилістичну й інші сфери. Неординарність творчого генія визначає те, що його лінгвопрактика оперта на колективну мовозодчість українського народу, а його лінгвістичний інструментарій слугує надійним дороговказом для тих, хто прокладає шлях українській літературній мові як найважливішому консолідувальному чинникові української нації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агеева В. «Енеїда» Котляревського: туга за втраченою Україною. *ВВС Україна*: вебсайт Української служби Британ. телерадіомовної корпорації. 2018. 21 берез. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/blogs-43470917> (дата звернення: 18.10.2019).
2. Алефіренко М.Ф. Лексико-фразеологічні засоби художньо-образної системи поеми І.П. Котляревського «Енеїда». *Творчість Івана Котляревського в аспекті сучасної філології*: зб. наук. пр. Київ, 1990. С. 61 — 76.
3. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ, 2001.
4. Бурячок А.А., Залашко А.Т., Ротач А.О., Северин Н.Д. Лексика п'ес та од І.П. Котляревського. Київ, 1974.
5. Ващенко В.С., Медведєв Ф.П., Петрова П.О. Лексика «Енеїди» І.П. Котляревського: покажчик слововживання. Харків, 1955.
6. Дашкевич Н. Малорусская и другие бурлескные (шутливые) «Энеиды». *Киевская старина*. 1898. Кн. 9: Сентябрь. С. 145 — 188.
7. Дочинець М. Єдин: прозові мініатюри. Мукачево, 2019.
8. Котляревський І.П. Повне зібрання творів. Київ, 1969.
9. Кравченко У. Вибрані твори. Київ, 1958.
10. Лисиченко Л.А. Семантична структура синонімічного ряду в «Енеїді» І.П. Котляревського. *Творчість Івана Котляревського в аспекті сучасної філології*: зб. наук. праць. Київ, 1990. С. 81 — 96.

11. Лисяк-Рудницький І. Розмова про бароко. *Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: у 2 т.* Пер. з англ.: М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака та ін. Т. 1. Київ, 1994.
12. Нахлік Є.К. Перелицьований світ Івана Котляревського: текст — інтертекст — контекст. Львів, 2015.
13. Німчук В.В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови. *Мовознавство*. 1998. № 1. С. 3 — 12.
14. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Київ, 2001.
15. Струни: антологія української поезії від найдавніших часів до нинішніх часів: у 2 ч. Уклад. Б. Лепкий. Берлін, 1922. Ч. 1: Від «Слова о полку Ігоревім» до Івана Франка. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000013379> (дата звернення: 18.10.2019).
16. Франко І. Огляд української літератури від найдавніших часів до кінця XIX віку. *Франко І. Додаткові томи до зібрання творів у 50-ти т.* Київ, 2006 — 2010. Т. 54: Літературознавчі, фольклористичні, етнографічні та публіцистичні праці. 1896 — 1916. 2010.
17. Чижевський Д. Історія української літератури від початків до доби реалізму. Літ. ред. Ю. Шереха-Шевельова. Нью-Йорк, 1956.
18. Шамрай А.П. Вибрані статті і дослідження. Київ, 1963.
19. Шевельов Ю. Традиція і новаторство в лексиці і стилістиці І.П. Котляревського. Упоряд. Л.О. Тарновецька. Чернівці, 1998.

REFERENCES

1. Aheieva, V. (2018). "Eneida" by Kotliarevsky: grief for the lost Ukraine. *BBC Ukraine* (in Ukr.). URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/blogs-43470917> (Accessed 18.10.2019).
2. Alefirenko, M. (1990). Lexical and phraseological means of the artistic image system of I.P. Kotliarevsky's poem "Eneida". *Literary works by Ivan Kotliarevsky in the aspect of the modern philology*, 61 — 76. Kyiv (in Ukr.).
3. Anderson, B. (2001). Imaginary communities. Thoughts on the origins and spread of the nationalism. Kyiv (in Ukr.).
4. Buriachok, A.A., Zalashko, A.T., Rotach, A.O. & Severyn, N.D. (1974). Lexis of plays and epic songs by I.P. Kotliarevsky. Kyiv (in Ukr.).
5. Vashchenko, V.S., Medvediev, F.P. & Petrova, P.O. (1955). Lexis of "Eneida" by I.P. Kotliarevsky: Index of word usage. Kharkiv (in Ukr.).
6. Dashkevich, N. (1898). The Little Russian and other burlesque (comic) "Aeneids". *Kiievskaia starina*, 9: September. P. 145 — 188 (in Rus.).
7. Dochynets, M. (2019). Yedyn: prose miniatures. Mukachevo (in Ukr.).
8. Kotliarevsky, I.P. (1969). Full collection of works. Kyiv (in Ukr.).
9. Kravchenko, U. (1958). Selected works. Kyiv (in Ukr.).
10. Lysychnenko, L.A. (1990). Semantic structure of the synonymic range in Eneida by I.P. Kotliarevsky. *Literary works of Ivan Kotliarevsky in the aspect of the modern philology*. P. 81 — 96. Kyiv (in Ukr.).
11. Lysiak-Rudnytskyi, I. (1994). Talk on the Baroque. *Lysiak-Rudnytskyi, I. Historical essays: in 2 vol.* Vol. 1. Kyiv (in Ukr.).
12. Nakhlik, Ye.K. (2015). The turned world of Ivan Kotliarevsky: text — intertext — context. Lviv (in Ukr.).
13. Nimchuk, V.V. (1998). Periodization as the aspect of studies of the Ukrainian language genesis and history. *Movoznavstvo*, 1, 3 — 12 (in Ukr.).
14. Rusanivskyi, V.M. (2001). The history of the Ukrainian literary language. Kyiv (in Ukr.).
15. Lepkyi, B. (Ed.). (1922). Strings. The anthology of the Ukrainian poetry from the earliest to modern times. Pt. 1. From "The Lay of Igor's Campaign" to Ivan Franko. Berlin (in Ukr.). URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000013379> (Accessed 18.10.2019).
16. Franko, I. (2010). The review of the Ukrainian literature from the oldest times till the late 19th century. *Franko, I. (2006 — 2010). Additional volumes for the collection of works in 50 vol.* Vol. 54. *Literary criticism, folklore, ethnography, and publicistic studies. 1896 — 1916.* Kyiv (in Ukr.).
17. Chyzhevskiy, D. (1956). History of the Ukrainian literature from its origins and to the Realism age. New-York (in Ukr.).
18. Shamrai, A.P. (1963). Selected articles and studies. Kyiv (in Ukr.).
19. Sheveliov, Yu. (1998). Tradition and innovation in the lexis and stylistics of I.P. Kotliarevsky. Chernivtsi (in Ukr.).

Статтю отримано 07.11.2019

M.I. Stepanenko, I.H. Pavlova, S.O. Pedchenko

Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University, Poltava

THE LINGUISTIC PERSONALITY OF IVAN KOTLIAREVSKY:
FROM A NOVICE RHYMER TO THE FOUNDER OF THE MODERN
UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE

The article systemically deals with the issue of Ivan Kotliarevsky's linguistic personality. In particular, the paper has ascertained the patterns of the language development through the specific speaker — a linguistic personality with their range of linguistic potentials as a challenge of the corresponding epoch. The authors stress that the Ukrainian linguistic personality, in accordance with its genetic nature, is a specific and unique phenomenon because of being formed in the environment of permanent restrictions, prohibitions, and lack of acceptance. Great emphasis is put on the fact that Ivan Kotliarevsky was not an exception from this traditionalized social rule. The article presents a sociolinguistic portrait of the Moscow-governed Ukraine from Eneida times together with its immanent characteristics, primarily the linguistic polyphony (the Slavonic language, Russian, Old Ukrainian, folk Ukrainian). It also provides the detailed information on the linguistic situation of the 18th century, first and foremost, the time period when the author of "Eneida", "Natalka from Poltava", "Muscovite the Sorcerer" was starting his long artistic journey. The linguistic creativity of Ivan Kotliarevsky, his connections with the predecessors and followers are the main concerns of the paper. It sheds light upon the matter of the Ukrainian linguistic personality and Kotliarevsky's linguistic personality as the former's integral part. The futurological orientation of the latter together with its significant presence in the history of the 19th-21st centuries further contribute to the fact that Ivan Kotliarevsky is a creative elite linguistic personality with an original linguistic toolkit. The main accomplishments of this masterful writer include the travesty and burlesque mask of Eneida hiding the linguistic and cultural treasures of Ukraine represented by the implicit concept of NATION (MOTHERLAND, UKRAINE, COSSACK STATE). The main features of the linguistic creativity of Kotliarevsky include the orientation toward the general national linguistic complex, and not only one specific language dialect; using the lexical and phraseological corpus of the living language in its entirety; masterful usage of stylistic capabilities of the language; creative utilization of the original pragmalinguistic means. After all these studies of the artistic evolution of Kotliarevsky, we can safely include the process of normalization of the Ukrainian language to the already ample list of the writer's merits. The elite linguistic reasoning of Ivan Kotliarevsky in its various aspects is based on the collective linguistic creative process of the Ukrainian nation.

Keywords: *Ivan Kotliarevskiyi, elite linguistic personality, linguistic person, linguistic creativity, linguistic toolkit, folk colloquial language.*